

Onderzoeksverslag

“Gebruik van speelfilms over de Tweede Wereldoorlog in de les”

Inhoudsopgave

Inleiding	2
Speelfilms-inventarisatie	3
Films over de Tweede Wereldoorlog in de les - Top 10	6
Inventarisatie lesmateriaal	10
Uitslag enquête	
- gebruik van speelfilms	12
- gebruik van lesmateriaal	19
- kwaliteitscriteria lesmateriaal	21
Gesprekken	27
Conclusie	30
Aanbevelingen	32
Bronnen - meer lezen	33
Bijlagen	34

Inleiding

Uit eerder onderzoek (Veldkamp 2014) blijkt dat 68% van leraren in het primair onderwijs en 88% procent van docenten in het voortgezet onderwijs gebruik maakt van speelfilms als bron tijdens lessen over de Tweede Wereldoorlog. Na boeken zijn films de meest gebruikte bron in de les.¹

Onderzoeksvraag

Het Nationaal Comité 4 en 5 mei wil graag weten op welke manier speelfilms in lessen over de Tweede Wereldoorlog worden ingezet. Welke films worden getoond en worden hele films gekeken of fragmenten? Bij sommige films is lesmateriaal gemaakt, maken leraren daar gebruik van? En wat vinden ze van dit materiaal?

Waar moet lesmateriaal bij speelfilms aan voldoen, wat zijn de kwaliteitscriteria? In hoeverre ontwikkelen leraren zelf materiaal en hebben ze daarbij behoefte aan ondersteuning?

In dit onderzoek is geprobeerd antwoorden te vinden op bovenstaande vragen.

Onderzoeksmethoden

Allereerst is een inventarisatie gemaakt van meest gebruikte speelfilms over de Tweede Wereldoorlog. Van de meest genoemde titels is vervolgens bestaand lesmateriaal in kaart gebracht. Daarna is leraren door middel van een enquête gevraagd of ze films inzetten in de les, en zo ja, op welke manier. Naar aanleiding van de resultaten van de enquête zijn er nog gesprekken gevoerd met een aantal leraren uit zowel het primair als het voortgezet onderwijs.

¹ http://www.4en5mei.nl/onderzoek/toegepast_onderzoek/oorlog_in_de_klas

Speelfilms over de Tweede Wereldoorlog

Speelfilms - oorlogsfilms

Dit onderzoek gaat over het gebruik van speelfilms. Onder 'speelfilms' verstaan we een langere film (in het Engels 'feature film'). Een gebruikelijke lengte van een speelfilm is 90 minuten.

Een oorlogsfilm bestaat uit een combinatie van historische feiten en fictie: verzonden personages en gebeurtenissen spelen zich af in een oorlog die werkelijk heeft plaatsgevonden. Daardoor heeft het getoonde toch een zeker realiteitsgehalte.²

Inventarisatie speelfilms

Als eerste stap in dit onderzoek is geïnventariseerd welke films over de Tweede Wereldoorlog gebruikt worden in de geschiedenisles.

Als bron is het eerdere onderzoek van Veldkamp gebruikt, daarnaast zijn leraren die aan een eerder onderzoek meededen aangeschreven. Ook de organisatie 'Movies that Matter' leverde een rijtje meest-gebruikte-films aan. Op de pagina over oorlogseducatie van de Hogeschool van Utrecht worden ook suggesties voor het onderwijs gegeven. Op deze manier werd een 'longlist' gemaakt van genoemde titels. Deze titels zijn in de enquête voorgelegd aan leraren om zo tot een top 10 te komen.

Leraren

In de enquête van het kortlopend onderzoek 'Ooggetuigen in de klas' (2015) werd leraren gevraagd naar het gebruik van gefilmde interviews. Naast gefilmde interviews van Yad Vashem, de Sibiorinterviews en het Shoahproject van Spielberg werden ook tv-series als 'Dertien in de oorlog', 'Andere tijden', en 'De oorlog' genoemd, evenals beeldmateriaal op DVD van Kamp Westerbork en het Joods Historisch Museum. Ook gaven sommige respondenten aan speelfilms te gebruiken, titels die toen genoemd werden waren:

Oorlogswinter

Schindlers list

Anne Frank

Wij zijn zwarte soldaten

De leraren waar een mailadres van beschikbaar was zijn aangeschreven met de vraag welke speelfilms zij gebruiken in de les. De titels die door hen het vaakst genoemd werden waren 'Saving private Ryan', 'Schindlers List' en 'Oorlogswinter'.³

Educatieve instellingen

De afdeling educatie van Stichting Movies that Matter adviseert en begeleidt scholen bij het vertonen van mensenrechtenfilms. Bij de films is gratis lesmateriaal beschikbaar en kunnen verdiepingsprogramma's worden verzorgd. Margreet Cornelius van Movies that Matter heeft een top 10 meest uitgeleende films over de Tweede Wereldoorlog. Onder die titels vallen ook films die over de opkomst van het fascisme en over dictatoriale regimes. Ze geeft aan dat dit een erg willekeurige lijst is: veel docenten schaffen zelf films aan. De mediatheek van Movies that matters is niet volledig en wellicht staan er bepaalde films niet in, die docenten wel gebruiken.

De top 10 van meest uitgeleende films van Movies that Matter:

1. Die Welle
2. Freedom Writers

² Bronnen: <https://nl.wikipedia.org/wiki/Langspeelfilm>, <https://nl.wikipedia.org/wiki/Oorlogsfilm>

³ Zie bijlage 1 voor de mailreacties

3. Boy in the Striped Pyjamas
4. Schindler's List
5. De Club van Lelijke Kinderen
6. Het korte leven van Anne Frank
7. Zwartboek
8. La Vita e bella
9. Dagboek van Joseph Goebbels
10. De Tweeling

6 november 2015 gaven zij een workshop voor VMBO-docenten. Uit die workshop kwam de volgende lijst naar voren van favoriete films van docenten wanneer zij WOII bespreken.

1. Die Welle
2. La vita e Bella
3. Schindler's List
4. The Pianist
5. Freedom Writers
6. Boy in the Striped Pyjamas
7. Saving Private Ryan
8. Pearl Harbor

Tijdens de workshop werd de film Inglorious Basterds besproken. Docenten vonden dit geen geschikte film vanwege het afwijken van het 'waar gebeurde' en het vele geweld.

Daarnaast kwamen er nog filmtips van docenten:

- Escape from Sobibor
- Colour A (docu)
- Band of Brothers (serie)

Filmmuseum Eye heeft de website Moviezone voor het voortgezet onderwijs: "MovieZone is de plek om alles te weten te komen over film. MovieZone biedt docenten content in (bewegend) beeld en tekst bij de lessen over film op school (film kijken, maken en analyseren) en geeft film zo een plek in het onderwijs." Zij geven titels van elf 'must-see' oorlogsfilms, waarvan negen speelfilms: Schindler's List, Saving private Ryan, Zwartboek, Der Untergang, Soldaat van Oranje, Sophie Scholl, La vita e bella, Das Boot en Inglorious Basterds.⁴

De hogeschool van Utrecht geeft in hun online dossier oorlogseducatie⁵ onderstaand overzicht voor het onderwijs:

Speelfilms geschikt geacht vanaf 12 jaar

- De Tweeling (2002)
- Het meisje met het rode haar (1981)
- Rosenstraße (2003)
- Sophie Scholl (2005)
- Sophie's Choice (1982)
- Oorlogswinter (2008)
- De aanslag (1986)
- Een brug te ver (1977)
- Schindler's list (1993)
- The boy in the striped pyamas (2008)

Speelfilms geschikt geacht vanaf 16 jaar

⁴ <http://www.moviezone.nl/toplijst/11-must-see-oorlogsfilms>

⁵ <http://www.onderwijsweb.hu.nl/Dossiers/Oorlogseducatie/Geschiedenis%20bijbrengen%20met%20films.aspx>

De Bunker (1992)
 Zwartboek (2006)
 Merry Christmas Mr. Lawrence (1983)
 Saving private Ryan (1998)

Internet

Een korte rondgang op internet geeft een indruk van de meest populaire oorlogsfilms, daar gaat het voornamelijk om de amusementswaarde van de film.

De top 3 van films die het meest door andere sites worden genoemd: (vier keer of meer)

Der Untergang (2004)
 Saving Private Ryan (1998)
 Schindler's List (1993)

Daarna zijn populair: (drie keer of meer)

Das Boot (1981)
 The Pianist (2002)
 Boy In The Striped Pyjamas, The (2008)
 Inglourious Basterds (2009)
 Soldaat Van Oranje (1977)

En worden de volgende titels ook vaker genoemd:

Zwartboek (2006)
 The Thin Red Line (1998)
 La vita è bella (1997)
 A Bridge Too Far (1977)
 IJssalon, De (1985)
 Oorlogswinter (2008)
 Sonny Boy (2011)
 Overval, De (1962)
 Süskind (2012)

6

⁶ Bijlage 2: lijst van filmtitels

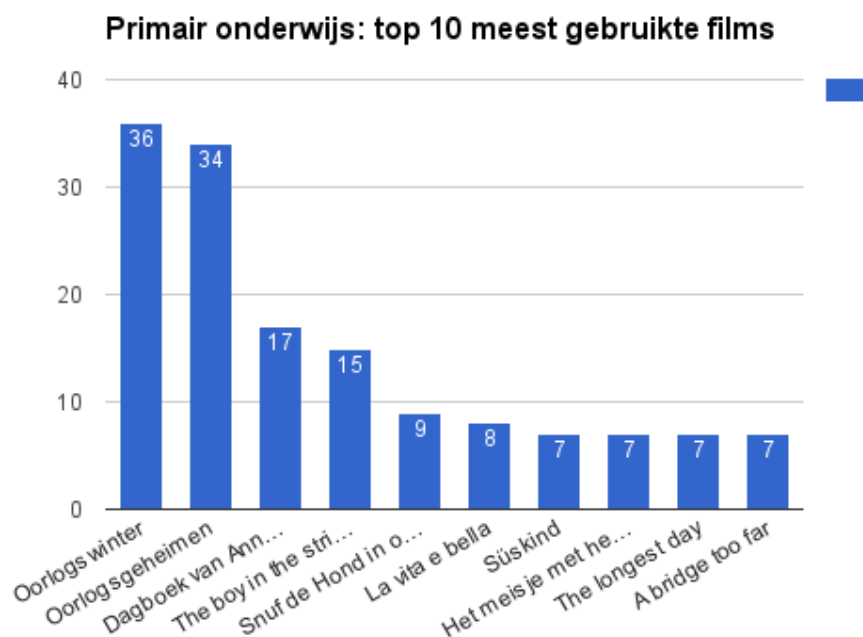
Films over de Tweede Wereldoorlog in de les - de enquête

In de enquête is een lijst opgenomen van 30 meest genoemde titels, gerangschikt per thema en op leeftijd.⁷ Gevraagd werd welke films de respondenten gebruiken tijdens hun lessen over de Tweede Wereldoorlog.⁸

Films die vallen onder het thema *Verraad en verzet* worden het meest getoond in de klas. In het primair onderwijs zijn de films 'Oorlogswinter' (36x) en 'Oorlogsgeheimen' (34x) het meest genoemd. Voor het voortgezet onderwijs zijn dat 'Süskind', (15x) 'Oorlogswinter' (12x) en 'Zwartboek' (11x).

Vervolging is het thema dat daarna komt. In het primair onderwijs wordt het 'Dagboek van Anne Frank' (de Tv-verfilming 1985) het meest aangeklikt (17x) en 'The boy in the striped pyjamas' (15x). Respondenten uit het voortgezet onderwijs noemden 'Schindlers List' (20x), 'The boy in the striped pyjamas' (13x) en 'The pianist' (12x) het vaakst.

Films met het thema *Ten strijde* worden in het primair onderwijs weinig gekeken: 'The longest day' en 'A bridge too far' werden allebei 7x aangeklikt en 'Soldaat van Oranje' wordt door 6 respondenten ingezet. In het voortgezet onderwijs wordt 'Saving private Ryan' 17x genoemd, net als 'Der Untergang'.

⁷ Bijlage 3: lijst films in de enquête

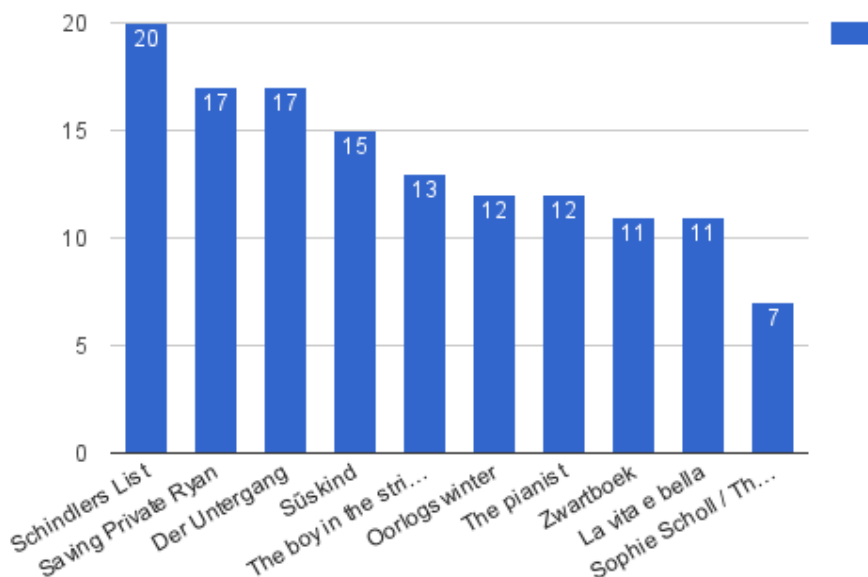
⁸ Bijlage 4: aantallen genoemde films

Top 10 meest gebruikte films

Top 10 primair onderwijs - 58 respondenten

Titel	Aantal keer genoemd	Thema
Oorlogswinter	36 x	Verraad en verzet
Oorlogsgeheimen	34 x	Verraad en verzet
Dagboek van Anne Frank	17x	Vervolging
The boy in the striped pyjamas	15x	Vervolging
Snuf de Hond in oorlogstijd	9x	Verraad en verzet
La vita e bella	8x	Vervolging
Süskind	7x	Verraad en verzet
Het meisje met het rode haar	7x	Verraad en verzet
The longest day	7x	Ten strijde
A bridge too far	7x	Ten strijde

Voortgezet onderwijs: top 10 meest gebruikte films

Top 10 voortgezet onderwijs - 38 respondenten

Titel	Aantal keer genoemd	Thema
Schindlers List	20x	Vervolging
Saving Private Ryan	17x	Ten strijde
Der Untergang	17x	
Süskind	15x	Vervolging
The boy in the striped pyjamas	13x	Vervolging
Oorlogswinter	12x	Verraad en verzet
The pianist	12x	Vervolging
Zwartboek	11x	Vervolging
La vita e bella	11x	Vervolging
Sophie Scholl / The Longest day / Pearl Harbour	7x	Verraad en verzet / Ten strijde / Ten strijde

Aanbevolen door collega's

In de enquête werd gevraagd welke films de respondenten zouden aanbevelen aan collega's. 'Oorlogsgeheimen' en 'Oorlogswinter' worden het meest genoemd door leraren in het basisonderwijs. Zij geven aan dat het lastig is: er zijn niet zoveel films geschikt voor de

doelgroep. Ook wordt gezegd dat wat je wilt gebruiken afhankelijk is van wat je wil vertellen en wat de groep aankan.

Respondenten uit het voortgezet onderwijs geven verschillende filmtitels als aanbeveling.⁹ Als achtergrondkennis voor docenten is het boeiend om "Unsere Vater, unsere Mutter" te bekijken, wordt aangegeven: "geeft het vertellen over WO2 wat meer achtergrond vanuit Duits perspectief". Ook het project 'Ellis en Bernie' wordt genoemd; dit project bestaat uit een film van 34 minuten en 6 lessen, allemaal online te vinden. Officieel valt een film van 34 minuten niet onder het genre 'speelfilm'.

Thema oorlog overzee

De lijst van 30 meest genoemde titels die in de enquête zijn opgenomen bevat geen titels van films die zich afspelen in Azië (Indonesië). Er zijn verhoudingsgewijs ook veel minder films gemaakt die zich daar afspelen. In de enquête werden 8 filmtitels op een rijtje gezet met de vraag of leraren deze in de les gebruiken of wellicht andere titels gebruiken bij dit thema.

Van de 58 respondenten uit het primair onderwijs gaven er twee aan dat ze de film 'Empire of the sun' gebruiken. 'To end all wars' en 'The great raid' werden beide één keer genoemd.

In het voortgezet onderwijs werd ook "Empire of the sun' genoemd door 2 van de 38 respondenten. Ook de film 'Unbroken' werd twee keer genoemd en 'Railwayman' .

PO	Empire of the sun	2
	To end all wars	1
	The great raid	1
VO	Empire of the sun	2
	Unbroken	2
	Railway man	1

Bij de vraag naar andere films werden niet alleen suggesties gegeven voor films die zich in Azië afspelen. Zo werden genoemd:

Windtalkers - 2002	Twee mariniers krijgen de opdracht tijdens de verovering van het Japanse eiland Saipan twee Najavocodetaalsprekers te beschermen
The imitation game - 2014	Britse wiskundige bouwt decodeermachine
Slag um Wester platte - 2013	Poolse invasie
9 april- 2015	WOII in Denemarken
Enigma - 2001	Engelse marine probeert duitse codes van Enigma coderingsmachine te kraken
Stalingrad - 1993	1942: het Sovjet-leger plant een tegenaaval op de nazi's die de helft van Stalingrad bezet houden aan de andere kant van de Wolga
Leningrad - 2009	Britse verlaggeefster moet zien te overleven in

⁹ bijlage 5: lijst aanbevelingen

	belegerde Leningrad
Bridge over the rivier Kwai - 1957	Britse militaire in Japanse krijgsgevangenschap moeten brug bouwen)
Tora, tora, tora - 1970	gedramatiseerde reconstructie van de Japanse aanval op Pearl Harbor
Merry Christmas mister Lawrence - 1983	Britse, Australische en Nederlandse krijgsgevangenen in een Japans kamp op Java
Thin red line - 1998	Compagnie Amerikaanse strijdkrachten moeten het door de Japanners bezette eiland Guadalcanal heroveren

Missende thema's

Over sommige thema's zijn meer films gemaakt dan over andere. In de enquête werd gevraagd welke thema's leraren missen.

80% van de respondenten uit het primair onderwijs vulde niets in op deze vraag, 8,6% geeft aan "Je moet je al enorm beperken; uitbreiding is niet nodig" en "voor basisschoolleerlingen niet".

Respondenten die wel suggesties hebben voor thema's geven aan:

oorlogsverleden van Nederland in Nederlands-Indië.

Oorlog in het dagelijks leven voor een jongere doelgroep.

Bevrijding

Nederlands-Indië en wat gebeurde er in Nederland vlak na de 2e WO.

aandacht voor de nsbers en hun nakomelingen.

het verzet op de voorgrond.

Respondenten in het VO hebben meer wensen, 31,6% van de respondenten komt met suggesties:

Oorlog zonder vrienden Evert Hartman (NSB jongere)

Ja, een film over de NSB

Nederlands-Indie

Jappenkamp/de oorlog in Azië

verzet - maar dan anders dan het cliché beeld

Ik zou wel een remake willen hebben van de overval. Dus het verzet

Ik mis een echt goede film over De strijd op de Grebbeberg. Graag zou ik ook enkele belangrijke gebeurtenissen verfilmd willen zien, waarbij Putten 1944 mijn voorkeur heeft of de ontruiming van het NIZ in Amsterdam of die van het Apeldoornsche bos. Een goede speelfilm over Frits de Zwerver lijkt me ook wel wat.

Eerste wereldoorlog

Film voor of na WOII. Bijvoorbeeld Anonyma of Book Thief.

De bedenkelijke rol van Rusland n.a.v. het Molotov-Von Ribbentrop Pact en hun samenwerking met de Duitsers. Afslachten Poolse officieren in het bos bij Kateyn. vluchtelingen, religies.

dagelijks leven

LESMATERIAAL

Beschikbaar lesmateriaal

Inventarisatie

Bij welke films over de Tweede Wereldoorlog is lesmateriaal ontwikkeld? Op welke manier is dit materiaal vindbaar en te verkrijgen voor leraren? Voor het onderzoek is online gezocht en zijn verschillende organisaties die zich bezighouden met film en educatie benaderd: bij Movies That Matter, Filmmuseum Eye en Beeld en Geluid is specifiek gezocht naar lesmateriaal bij speelfilms over de Tweede Wereldoorlog.

Een overzicht van gevonden materialen bij de titels is te vinden in de bijlage.¹⁰

Online

Via zoekmachine Google is online gezocht naar naar lesmateriaal. Daartoe werd gegoogled op filmtitel en verschillende termen als 'educatie', 'educatief materiaal', 'lesmateriaal' en 'lesbrief'.

Een aantal films had een eigen website speciaal bedoeld voor het onderwijs, met fragmenten uit de film, achtergrondinformatie en kijkvragen, zoals zwartboekdefilm.nl en Süskinddefilm.nl. Deze zijn inmiddels offline, het is nog onduidelijk of het materiaal nog besteld kan worden bij de producent.

Bij de film 'Oorlogsgeheimen' is een lespakket ontwikkeld waarvan de handleiding voor docenten te downloaden is en werkboekjes voor leerlingen besteld kunnen worden. Op de site zijn ook digitale lessen beschikbaar. Bij de film 'The boy in the striped pyjamas' is op een Engelse site lesmateriaal te vinden.

Daarnaast is er er materiaal te vinden dat door docenten zelf is ontwikkeld en op internet via verschillende kanalen gedeeld wordt.

Movies that Matter

"Movies that Matter Educatie gelooft in de buitengewone zeggingskracht van film; een sterk middel om de kennis en de houding van jongeren ten aanzien van mensenrechten positief te beïnvloeden." De organisatie selecteert films voor het onderwijs en ontwikkelt daar lesmateriaal bij. Deze films en lesmaterialen zijn gratis beschikbaar voor docenten.

In het genre 'fictie' met thema 'Eerste en Tweede Wereldoorlog' zijn 12 films te vinden waar lesmateriaal bij beschikbaar is.

Als er geen specifiek lesmateriaal bij een film is kunnen leraren gebruik maken van de algemene lesbrief.¹¹ Dat materiaal focust op de inhoud van het filmverhaal, met name mensenrechten: hoe komen die aan de orde in de film, welke mensenrechten worden geschonden. Leerlingen wordt gevraagd een mening te vormen over het verhaal naar aanleiding van het lezen van de verklaring van de rechten van de mens. Er wordt ook gevraagd naar het doel van de film. Er wordt in mindere mate aandacht besteed aan de technische aspecten van de film.

December 2015 gaf de organisatie een workshop filmeducatie aan VMBOdocenten met als thema Duitsland. De workshop ging in op verschillende soorten oorlogsfilms (een verzetsheldenfilm, een daderfilm, een slachtofferfilm). Op die manier werden docenten bewust gemaakt van de perspectieven en film inzetten als bron.¹²

¹⁰ Bijlage 6: inventarisatie online lesmateriaal

¹¹ http://www.moviesthatmatter.nl/documenten/Educatie/algemene_lesbrief.pdf

¹² De presentatie: <http://slideplayer.nl/slide/8865782/>

Beeld en Geluid

Beeld en Geluid biedt materiaal via Teleblik, een audiovisuele portal voor het onderwijs. Hierin zijn geen hele speelfilms te vinden. Wel heeft Teleblik fragmenten van de film Zwartboek met lesmateriaal gemaakt door de producent. Scholen kunnen gratis een account aanmaken om het beeldmateriaal te bekijken.

Eye filmeducatie

Het materiaal bij Eye gaat vooral over het proces van filmmaken. Op de educatieve site van Eye voor het voorgezet onderwijs zijn docentenhandleidingen met analysemodel en werkbladen te vinden om in te zetten bij een filmbespreking in de klas. Met het lesmateriaal gaan leerlingen aan de slag met kunstzinnige en technische aspecten van film.

Er is lesmateriaal beschikbaar bij speelfilms over de tweede wereldoorlog, zoals voor het primair onderwijs een te downloaden werkblad voor groep 7-8 over filmgenres bij de film 'Snuf de Hond in oorlogstijd'.

Voor het voorgezet onderwijs is er bij de film 'Sophie Scholl' een link naar een werkblad over verhaalstructuur te vinden. Het lesmateriaal gaat niet in op historische feiten

Bij de film 'De Tweeling' is een link naar een werkblad over boekverfilming en werkblad over montage te vinden.

Tweede Wereldoorlog.nl

Op de site tweedewereldoorlog.nl is educatief materiaal over de Tweede Wereldoorlog verzameld. Wat betreft speelfilms wordt er verwezen naar lesmateriaal bij de film 'Het Bombardement'.¹³

Conclusie

Als het gaat over speelfilms is een groot deel van het lesmateriaal dat gevonden werd gericht op de technische kant van het filmmaken en mediawijsheid. De organisatie Movies that Matter biedt inhoudelijke lessuggesties bij speelfilms, voornamelijk gericht op het herkennen van (het schenden van) mensenrechten.

Lesmateriaal dat inhoudelijk ingaat op de historische gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog is niet ruim beschikbaar: van de 36 onderzochte titels hebben 11 films materiaal dat uitgegeven is door een educatieve instantie. Bij 8 films is materiaal te vinden dat door leraren zelf is ontwikkeld en online wordt gedeeld.

¹³ <http://codenamefuture.nl/bombardementinlesmateriaal/>
en het project 'Ellis en Bernie' <http://ellisenbernie.nl/>

Enquête

Door middel van een enquête is geprobeerd inzichtelijk te maken of, en op welke manier leraren films over de Tweede Wereldoorlog inzetten in de les.

Daarnaast werd gevraagd naar het gebruik van lesmateriaal: maken leraren gebruik van lesmateriaal, hoe komen ze aan het materiaal en aan welke kwaliteitseisen moet lesmateriaal voldoen? Ook werd gevraagd of leraren zelf materiaal ontwikkelen en of ze daarbij behoefte hebben aan ondersteuning.

De enquête werd verspreid onder leraren die eerder meededen aan het onderzoek over ooggetuigen in de klas en aanwezig zijn bij het onderwijscongres van Het Nationaal Comité in 2014.

Daarnaast werd op de enquête gewezen via social media via het twitter- en facebookaccount van het Nationaal Comité. Ook werden de genomineerden 'leraar geschiedenis van het jaar' aangeschreven en werden flyers uitgedeeld op de Cultuur en onderwijsbeurs eind januari in de Jaarbeurs Utrecht.

Respondenten

De enquête werd ingevuld door 96 leraren. Daarvan geven 58 les in het primair onderwijs en 38 in voortgezet of hoger onderwijs.¹⁴

De antwoorden zijn omgerekend naar procenten, waarbij is afgerond naar getallen met één decimaal.

GEBRUIK SPEELFILMS

Allereerst werd gevraagd of leraren speelfilms over de Tweede Wereldoorlog gebruiken in hun geschiedenisles. Daarbij werd gevraagd naar wat de leraren als meerwaarde zien. Ook werd gevraagd naar wat de redenen zijn om te kiezen voor een speelfilm, of voor een documentaire of een gastspreker.

Van de respondenten uit het primair onderwijs gaf 84,5% aan dat ze speelfilms gebruiken. Meest genoemde redenen zijn het 'visualiseren', 'aanschouwelijk maken', 'beeld geven' bij de gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog. Ook wordt er gesproken over 'inleven' en 'emoties': "beeld leeft meer dan papier".

15,5% geeft aan geen films te gebruiken. Redenen hiervoor zijn tijdgebrek. Leraren geven aan kortere fragmenten of series als "13 in de oorlog" te gebruiken omdat die gemakkelijker in te plannen zijn. Voor de beleving gaat de voorkeur uit naar een gastspreker die spreekt uit eigen ervaring.

Van de respondenten uit het voortgezet onderwijs gaf 92,1% aan speelfilms te gebruiken. Speelfilms worden ingezet omdat het een variatie op geschreven media is, het motiveert leerlingen, en geeft meer beeld en meer inleving.

7,9% van de respondenten geeft aan geen speelfilms te gebruiken, door tijdgebrek: speelfilms zijn te lang. Ook wordt gezegd dat een film kijken door de leerlingen niet wordt gezien als leren.

Naast speelfilms worden ook andere middelen ingezet om de gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog concreter en visueler te maken zoals het kijken van documentaires en het uitnodigen van gastsprekers in de klas. Met name de gastsprekers worden genoemd als voorbeeld waardoor de geschiedenis echt gaat leven voor de leerlingen, omdat ze zelf vragen kunnen stellen.

¹⁴ bijlage 7: verdeling respondenten

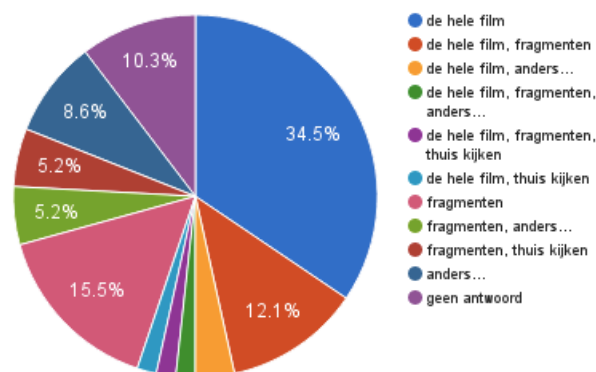
“Wij willen gebruik maken van verschillende mogelijkheden om de stof aan te bieden. Kinderen verwerven informatie op verschillende manieren, door het aanbod divers te houden komen we tegemoet aan de verschillende manieren van leren.”

Hele film of fragmenten

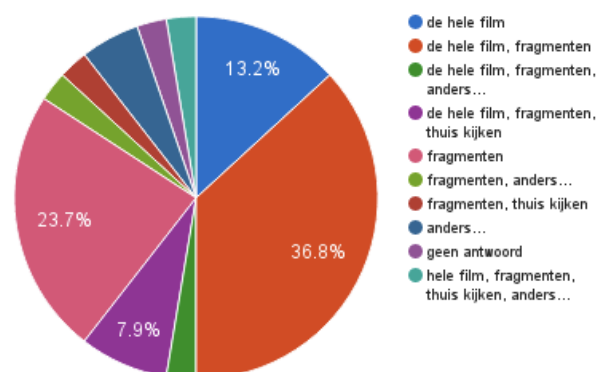
Een gemiddelde speelfilm is 90 minuten en duurt langer dan een geschiedenisles. Op welke manier wordt de film ingezet in de les?

In het primair onderwijs toont 34,5% van de respondenten de hele film, 15,5% laat alleen fragmenten zien. 12,1% van de respondenten toont zowel hele films als fragmenten. Bij ‘anders’ worden series als “13 in de oorlog”, Schooltv en Entoen.nu genoemd.

Hele film of fragmenten - primair onderwijs

Hele film of fragmenten - voortgezet onderwijs

In het voortgezet onderwijs toont meer dan de helft van de respondenten zowel complete films als fragmenten. 13,2% geeft aan de hele film te tonen. 28,8% laat in de les alleen fragmenten zien.

Bij ‘anders’ werd aangegeven dat er meestal geen tijd is voor een hele film: “Ik geef slechts tips, studenten kunnen thuis kijken” en “Alle verschillende verwerkingsvormen komen wel voor, hoewel voor hele film meestal geen tijd is”.¹⁵

Kijken naar films / mediawijsheid

Een speelfilm toont een geromantiseerde versie van de werkelijkheid. Besteden leraren aandacht aan het thema ‘feit en fictie in speelfilms’? En zo ja, op welke manier?

Feit en fictie

In het primair onderwijs besteedt 70,7% van de respondenten aandacht aan het thema feit en fictie. 25,9% doet dat niet en twee respondenten vulden niets in.

De manier waarop feit en fictie behandeld wordt is voornamelijk verbaal: “gesprek / dialoog / voorbespreken / nabespreken / film stilzetten” wordt als antwoord gegeven.

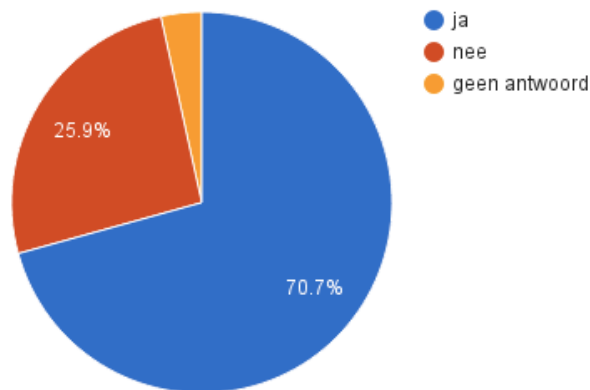
Ook in het voortgezet en hoger onderwijs zijn gesprekken en klassendiscussies de meest gebruikte manier om het thema feit en fictie te behandelen. Daarnaast worden ook praktische opdrachten gegeven waarbij een gedramatiseerd verhaal met historische feiten moet worden vergeleken.

84,2% van de respondenten geeft aan aandacht te besteden aan feit en fictie, 13,2% doet dit niet.¹⁶

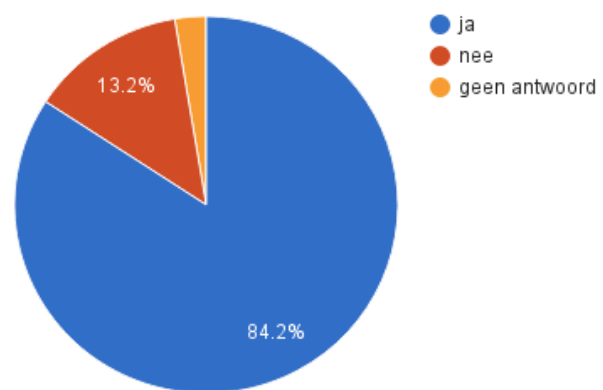
¹⁵ Bijlage 8: antwoordverdeling manier van film kijken

¹⁶ Bijlage 9: antwoorden op vraag hoe feit en fictie aan de orde worden gesteld

Feit en fictie - primair onderwijs

Feit en fictie - voortgezet onderwijs

Historische kennis

Om feit en fictie over gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog te kunnen onderscheiden en te kunnen duiden is historische kennis nodig. Waar vinden leraren naar deze kennis?

Leraren in het primair onderwijs geven aan informatie voornamelijk op te zoeken op internet of uit boeken te halen. Hun eigen vakkennis is voor de doelgroep vaak voldoende. Zijn er meer vragen dan wordt dat of op internet opgezocht op websites van betrouwbare organisaties, of uit boeken. Sites die worden genoemd zijn schooltv, klasstev, klokhuis en entoen.nu.

Termen die genoemd worden: eigen kennis, internet, boeken (eigen naslagwerken en bibliotheek), vakkennis van specialisten: Anne Frankkrant, "Ik ga er vanuit dat actuele methodes, kenniscentra, jaarlijkse info van Bevrijdingsdag, Anne Frankkranten, mijn eigen krant en wat dies meer zij mij voldoende inlichten"

Uit de antwoorden van de docenten voortgezet onderwijs blijkt dat de leerlingen daar zelf meer aan het werk worden gezet. Behalve dat docenten aangeven dat ze kennis uit boeken, vakliteratuur en van internet halen wordt ook genoemd dat leerlingen zelf onderzoek moeten doen: uitzoeken of gebeurtenissen in de film werkelijk gebeurd kunnen zijn. Bijvoorbeeld "in het visuele: is de encenering historisch gezien juist? In de dialogen: zijn deze representatief voor die tijd?" schrijft een docent.

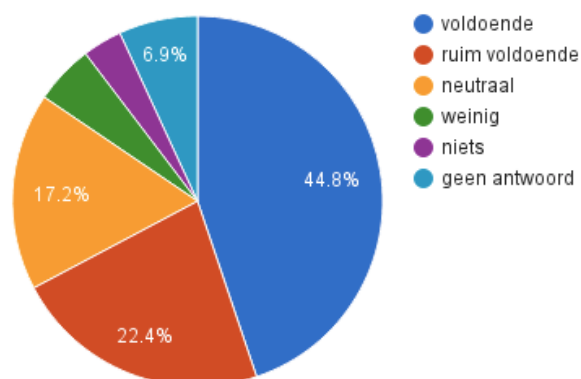
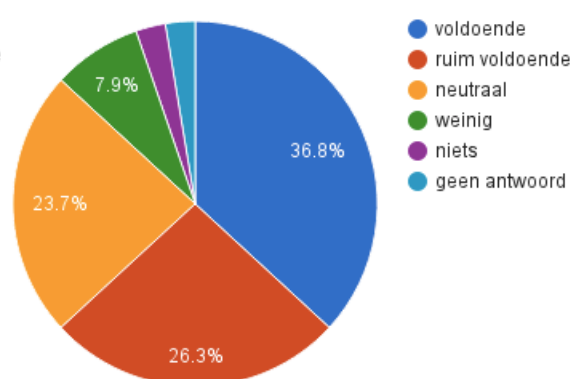
Specifieke sites die worden genoemd zijn: historforum, movies that matter en filmrecensies van collega's.¹⁷

Informatievoorziening

Om het onderscheid tussen feit en fictie aan de orde te stellen is informatie en materiaal nodig. In hoeverre vinden leraren dat er genoeg materiaal beschikbaar is?

Van de respondenten uit het primair onderwijs geeft meer dan de helft van de respondenten; 67,2%, aan over voldoende / ruim voldoende materiaal te beschikken. 17,2% is neutraal en 8,5% vindt weinig of niets.

¹⁷ Bijlage 10: antwoorden over bronnen historische kennis

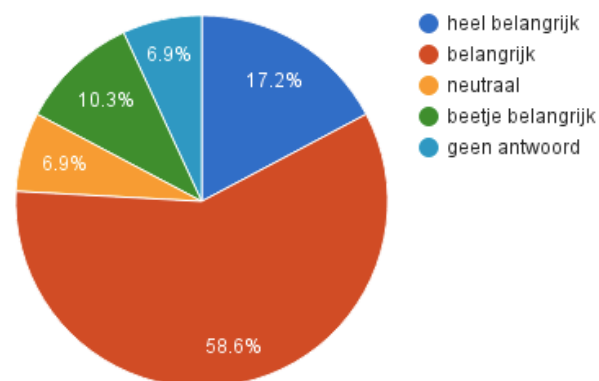
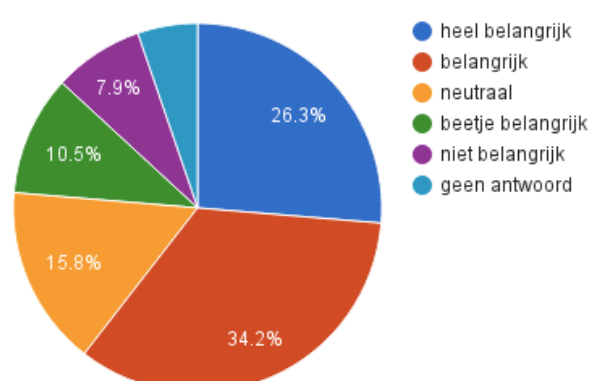
Informatie over feit en fictie - primair onderwijs**Informatie over feit en fictie - voortgezet onderwijs**

Ook in het voortgezet onderwijs geeft 63,1% aan dat er voldoende / ruim voldoende materiaal beschikbaar is. 23,7% is neutraal en 7,9% vindt dat er weinig materiaal te vinden is.¹⁸

Historisch correct

Leraren geven aan speelfilms te gebruiken om leerlingen meer beeld en beleving te geven bij de gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog. In hoeverre vinden ze het belangrijk dat de in de film getoonde gebeurtenissen historisch correct zijn?

In het primair onderwijs geeft 75,8% van de respondenten aan historische correctheid van speelfilms belangrijk of heel belangrijk te vinden. 17,2% is neutraal of vindt het een beetje belangrijk. Geen enkele leerkracht vindt het onbelangrijk.

Historische correctheid - primair onderwijs**Historische correctheid - voortgezet onderwijs**

In de toelichting bij antwoorden van respondenten uit het primair onderwijs die aangaven historische correctheid belangrijk / heel belangrijk te vinden wordt gezegd dat het belangrijk is dat de leerlingen een juist beeld krijgen als een film voor educatieve doeleinden wordt gebruikt. "Het moet niet zo zijn dat de kinderen historische gebeurtenissen als een "verhaaltje" zien dat uiteindelijk goed afloopt". Ook wordt aangegeven dat het verhaal wel geromantiseerd mag zijn, maar dat de belangrijkste historische feiten moeten kloppen. Respondenten die beetje belangrijk / neutraal antwoordden gaven aan dat de historische gebeurtenissen op kinderniveau moeten kloppen, de film moet een tijdsbeeld geven. En "zolang je zelf het onhistorische beeld kunt rechtzetten is er geen probleem", geeft een leraar aan.

¹⁸ Bijlage 11: antwoorden over informatievoorziening

In het voortgezet onderwijs geeft 60,5% van de respondenten aan historische correctheid van speelfilms belangrijk of heel belangrijk te vinden. 26,3% is neutraal of vindt het een beetje belangrijk. 7,9 procent geeft aan 'niet belangrijk'. De docenten geven daarbij aan: "zo lang de leerlingen zich dit maar realiseren, wanneer een film niet correct is, maakt dat 'm juist interessant" en "Geheel (historisch correct-red.) kan nooit".

Respondenten uit het voortgezet onderwijs die beetje belangrijk / neutraal antwoordden geven aan dat ze zelf wel op de hoogte willen zijn van die historische onjuistheden, en dat die juist aanleiding kunnen geven voor discussie in de klas: "het is belangrijk om hierbij stil te staan en dit bespreekbaar te maken. Of te (laten) onderzoeken/onderbouwen. Historische onjuistheden zijn de basis voor leuke discussies."

Respondenten die aangaven belangrijk / heel belangrijk voegden toe:

"Er komt regelmatig zeer foute onzin voorbij" en "Gevaarlijk vind ik het als een onjuist beeld wordt geschetst. Studenten en kinderen hebben nl. steeds meer moeite om het verschil tussen feit en fictie te herkennen."

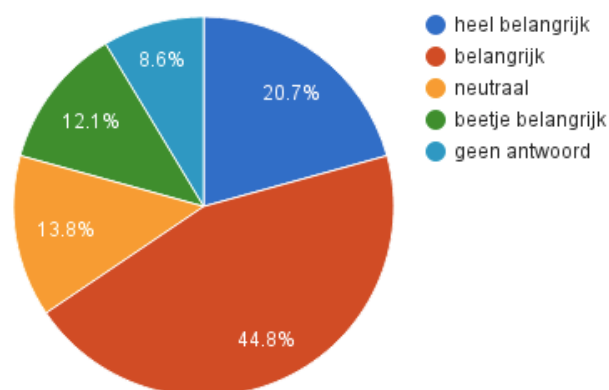
Elementen

Uit de vorige vraag kwam naar voren ruim van de helft van de respondenten het belangrijk of heel belangrijk vindt dat getoonde gebeurtenissen in een speelfilm historisch correct zijn. Er werd al aangegeven dat helemaal correct nooit mogelijk is: een filmverhaal dat speelt tegen de achtergrond van de Tweede Wereldoorlog zal historisch juiste elementen bevatten maar ook geromantiseerde onderdelen.

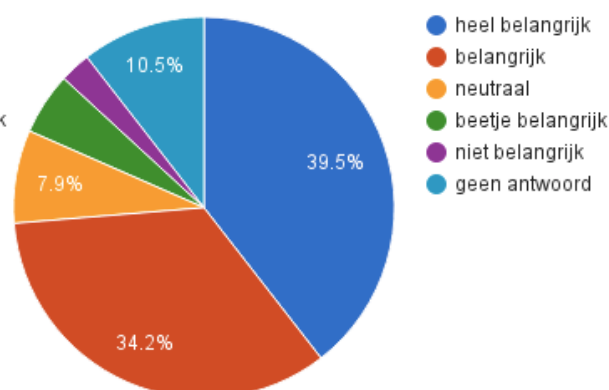
In hoeverre vinden leraren het belangrijk dat leerlingen weten welke elementen van het verhaal historisch juist zijn en welke geromantiseerd zijn?

In het primair onderwijs vindt 65,5 % van de respondenten het belangrijk / heel belangrijk dat leerlingen weten welke elementen historisch juist zijn en welke geromantiseerd zijn. In het voortgezet onderwijs is dat iets hoger: 73,7 %, en daar geeft een hoger percentage docenten aan dat ze het 'heel belangrijk' vinden: 39,5%.

Leerlingen weten welke elementen juist en welke geromantiseerd zijn - primair onderwijs

Leerlingen weten welke elementen juist en welke geromantiseerd zijn - voortgezet onderwijs

Respondenten uit het primair onderwijs die aangeven beetje belangrijk / neutraal schrijven als toelichting onder andere afhangt van de scène, en met welk doel je de film laat zien. "Film moet ook beleefd worden en moet nu stukgeanalyseerd worden. Goed is goed en ieder zal dat op zijn/haar niveau verwerken."

Respondenten uit het primair onderwijs die invulden belangrijk / heel belangrijk, geven als toelichting dat de grote lijnen van het leven in oorlogstijd moeten kloppen, het gaat niet om de specifieke karakters.

In het voortgezet onderwijs geven respondenten die beetje belangrijk / neutraal invulden aan dat het helemaal afhankelijk is van het doel waarvoor je de film(fragmenten) gebruikt. Respondenten die belangrijk / heel belangrijk invulden willen graag dat hun leerlingen weten welke elementen zijn geromantiseerd omdat wat leerlingen zien ze voor waar aannemen, en er al genoeg foutieve beelden bestaan.

Ook werd aangegeven dat een goede bron van een betrouwbare instantie op prijs gesteld zou worden om PABOstudenten naar te verwijzen.¹⁹

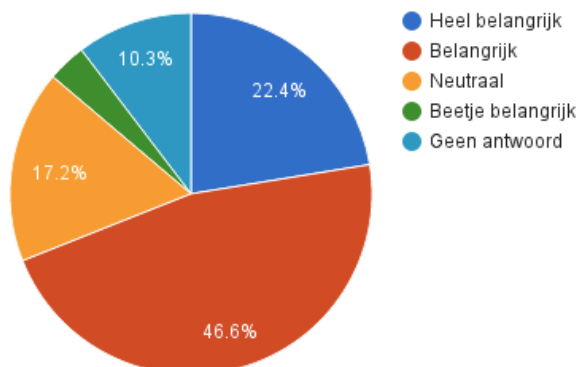
'Raken'

Een filmverhaal wordt in de klas getoond om de leerlingen meer beeld te geven bij de gebeurtenissen tijdens de Tweede wereldoorlog, blijkt uit de antwoorden op de eerste vraag van de enquête. Hoe belangrijk vinden leraren het dat leerlingen 'geraakt' worden door het filmverhaal?

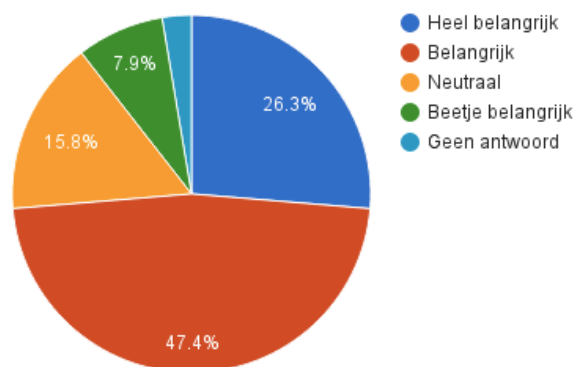
Van de respondenten uit het primair onderwijs vindt 69% het belangrijk / heel belangrijk dat leerlingen 'geraakt' worden door het verhaal.

"Geraakt is een breed begrip", geven enkele leraren aan, "ondersteunend materiaal moet altijd raken, anders hoef je het niet te laten zien". Anderen geven aan dat emotionele betrokkenheid ervoor zorgt dat leerlingen dingen ook kunnen toepassen in het dagelijks leven. 'Geraakt' moet ook weer niet te ver gaan: beelden mogen niet te bloederig zijn en de film moet geen slapeloze nachten veroorzaken.

Moeten leerlingen 'geraakt' worden - primair onderwijs

Moeten leerlingen 'geraakt' worden - voortgezet onderwijs

In het voortgezet onderwijs geeft 73,7% van de respondenten aan dat het belangrijk / heel belangrijk is dat leerlingen geraakt worden door het filmverhaal. "Het creëert bewustzijn", "het versterkt het onthouden", "dan leren ze iets" zijn opmerkingen die gemaakt worden. Er wordt ook opgemerkt dat het niet teveel sensatie of effectbejag mag zijn.²⁰

Conclusie

84,5% van de respondenten uit het primair onderwijs en 92% van de respondenten uit het voortgezet onderwijs gebruiken speelfilms tijdens lessen over de Tweede Wereldoorlog, met voornaamste reden om deze periode in de geschiedenis te visualiseren.

Omdat de speelfilms als educatief middel worden ingezet vindt 76% van het primair onderwijs en 61% van het voortgezet onderwijs het belangrijk dat de film historisch correct is. Een ruime meerderheid van de respondenten geeft aan aandacht te besteden aan het verschil tussen feit en fictie in de film. De respondenten uit het voortgezet onderwijs vinden het heel belangrijk dat leerlingen weten welke elementen in het filmverhaal historisch juist of

¹⁹ Bijlage 13: antwoorden over kennis historisch juiste / geromantiseerde elementen

²⁰ Bijlage 14: antwoorden / lijst opmerkingen

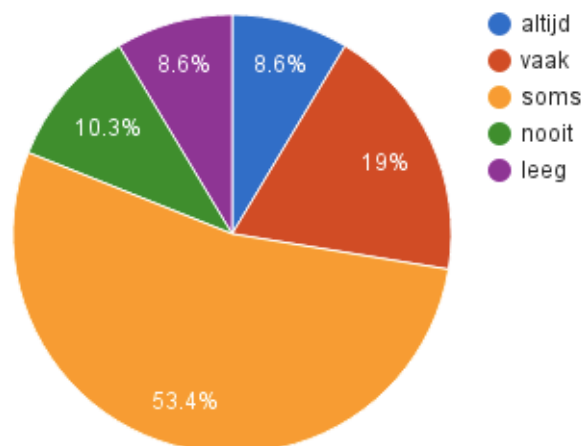
geromantiseerd zijn. Leraren geven aan zelf over basiskennis te beschikken om feit van fictie te onderscheiden, daarnaast wordt er gekeken in de methodes, gelezen in naslagwerken en gezocht op internet.

LESMATERIAAL

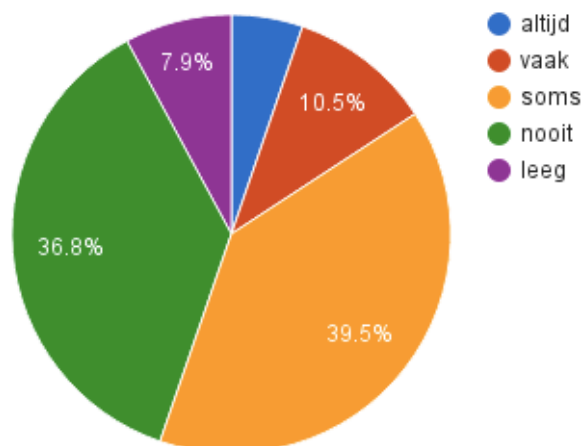
In hoeverre maken leraren gebruik van bij de film behorend lesmateriaal?

Van leraren in het primair onderwijs geeft 72,2% aan soms of vaak lesmateriaal te gebruiken. 10,3% gebruikt nooit lesmateriaal. Bij de opmerkingen wordt aangegeven dat er weinig tijd is, weinig te vinden is en er zelf materiaal gemaakt wordt.

Gebruik lesmateriaal - primair onderwijs

Gebruik lesmateriaal - voortgezet onderwijs

In het voortgezet onderwijs gebruikt de helft van de docenten bij de film behorend lesmateriaal. Hier wordt nog vaker aangegeven dat lesmateriaal niet voorhanden is en dat docenten het zelf maken. 36,8% geeft aan nooit lesmateriaal te gebruiken.²¹

Hoe komen respondenten aan lesmateriaal?

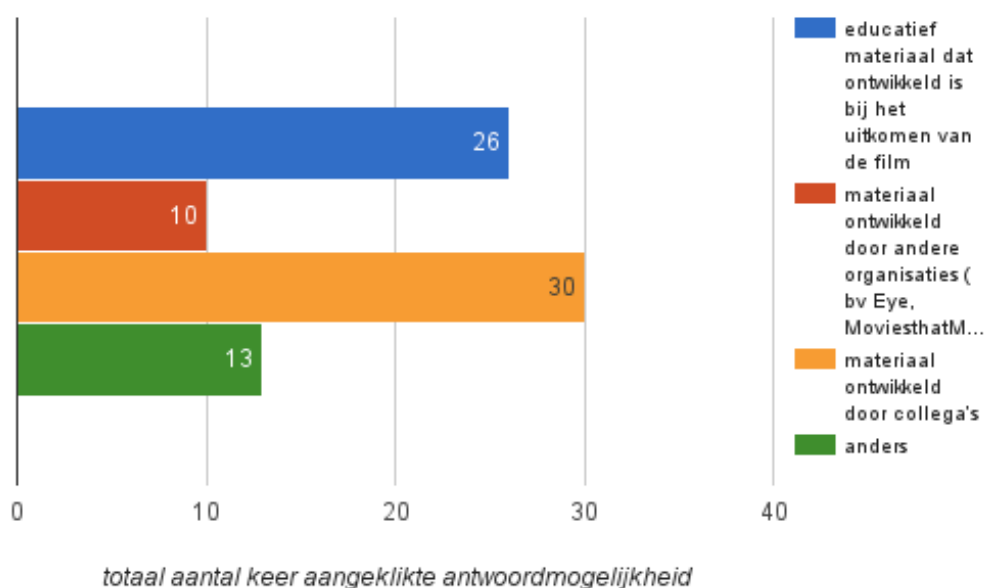
In het primair onderwijs wordt 'ik zoek via internet materiaal ontwikkeld door collega's' het vaakst genoemd, net iets meer dan 'ik gebruik educatief materiaal dat ontwikkeld is bij het uitkomen van de film'. Respondenten die iets invulden bij 'anders' gaven aan zelf lesmateriaal te ontwikkelen, of op andere manieren stof te verwerken met bijvoorbeeld materiaal uit de methode, een gastspreker in de klas en bezoek aan kamp Westerbork.

In het voortgezet onderwijs zijn de antwoorden iets gelijkmatiger verdeeld over de genoemde mogelijkheden, maar ook daar wordt 'ik zoek via internet materiaal ontwikkeld door collega's' het vaakst genoemd, net als 'ik gebruik educatief materiaal dat ontwikkeld is bij het uitkomen van de film. Bij 'anders' geven docenten aan zelf lesmateriaal te ontwikkelen, zoals kijkvragen en opdrachten.²²

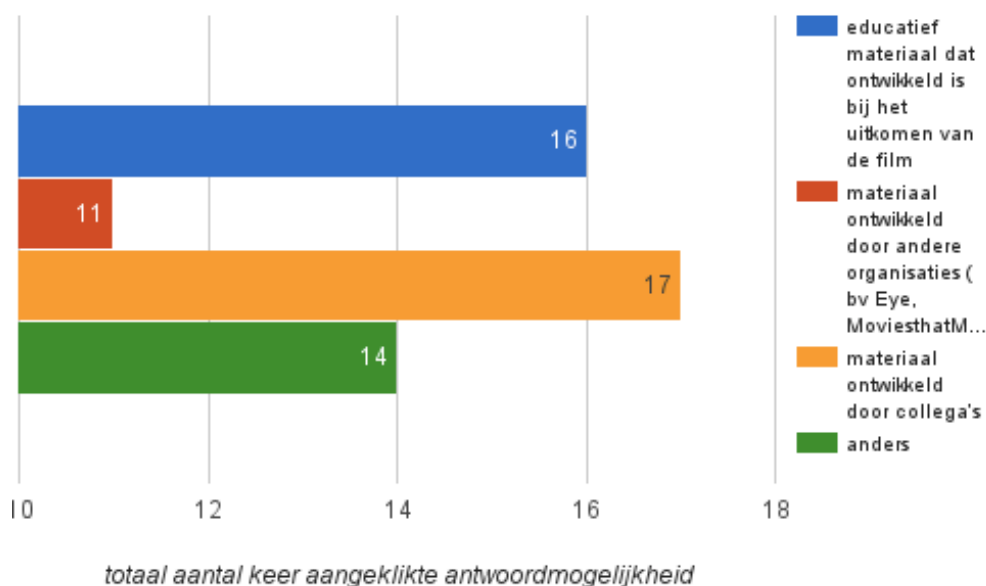
²¹ Bijlage 15 gebruik lesmateriaal

²² Bijlage 16 lijst ingevulde opmerkingen bij 'anders'

Gebruik educatief materiaal - primair onderwijs

Gebruik educatief materiaal - voortgezet onderwijs

Aanbevolen lesmateriaal

Op de vraag "Welk bestaand lesmateriaal zou u aanbevelen?" antwoordde een groot aantal respondenten in het primair onderwijs de serie "Dertien in de oorlog". Daarnaast werden het boek 'de Vergeten oorlog', de Anne Frankkrant, 4-5 mei krant, de Zandvoortse kroniek webquest en het project 'Monumenten spreken' genoemd. Twee respondenten gaven aan behoefte te hebben aan lesmateriaal bij de film 'The boy in the striped pyjamas'.

Respondenten uit het voortgezet onderwijs geven als aanbeveling het lesmateriaal van de Anne Frankstichting, de film Ellis en Bernie, en Het Bombardement.

Sites die genoemd worden zijn onder andere historforum, Schooltv, Movies that matter en Süskinddefilm.nl.²³

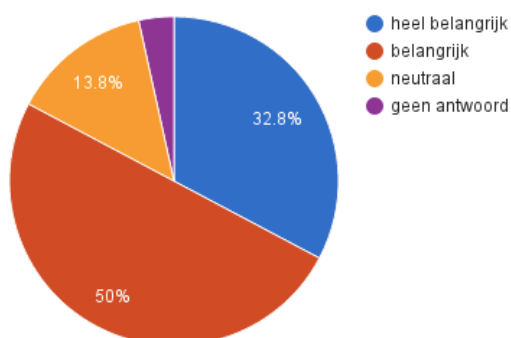
²³ Bijlage 17 lijst aanbevelingen

CRITERIA INZETTEN LESMATERIAAL

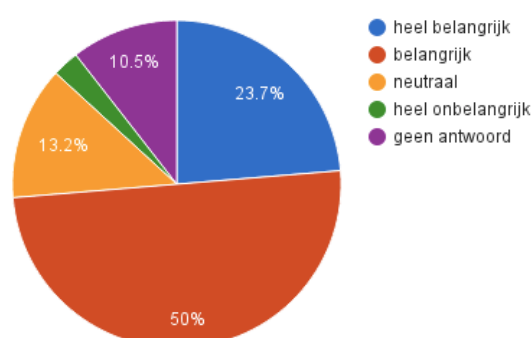
Alle respondenten zijn het erover eens dat lesmateriaal meteen inzetbaar moet zijn, uit verschillende onderdelen moet bestaan, meerdere werkvormen moet bevatten en aan te passen moet zijn aan eigen situatie. Een heel project is moeilijk in te plannen. Aansluiten bij de kerndoelen hoeft van het voortgezet onderwijs niet persé: dat doet de methode al.

Het meteen inzetbaar zijn van materiaal wordt vooral in het primair onderwijs belangrijk gevonden: 32,8% primair onderwijs zegt 'heel belangrijk' en 23,7% van het voortgezet onderwijs.

Meteen inzetbaar in de les - primair onderwijs

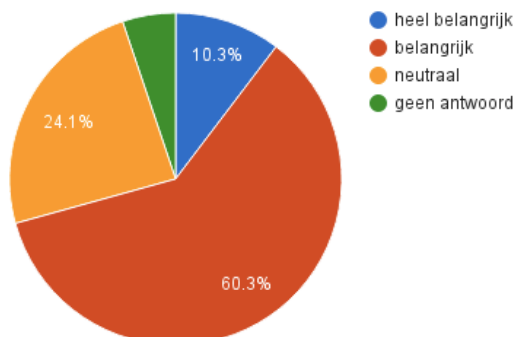

Meteen inzetbaar in de les - voortgezet onderwijs

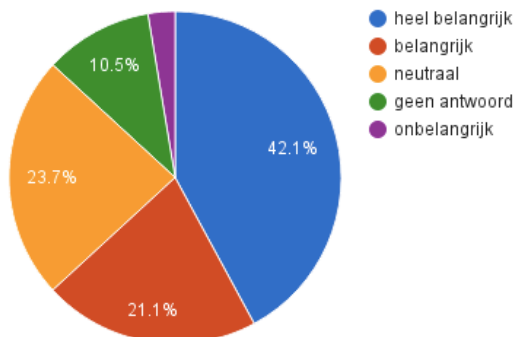

In verband met niveauverschillen en verschillende onderwijsbehoeften van leerlingen wordt gewaardeerd als lesmateriaal uit verschillende onderdelen bestaat.

Keuze uit verschillende onderdelen - primair onderwijs

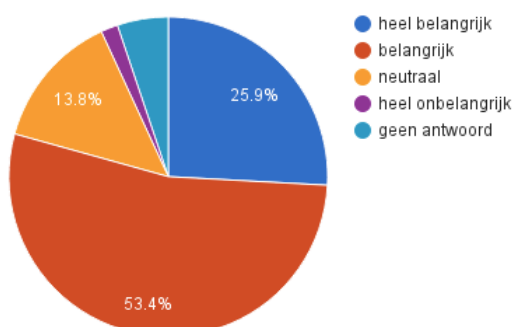

Keuze uit verschillende onderdelen - voortgezet onderwijs

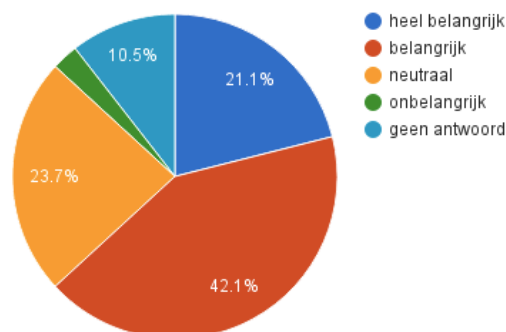

Het primair onderwijs vindt het belangrijker dan het voortgezet onderwijs dat lesmateriaal meerdere werkvormen bevat: van het primair onderwijs vult 79,3% belangrijk / heel belangrijk in en voortgezet onderwijs zegt 63,2% dat belangrijk / heel belangrijk te vinden. Van het voortgezet onderwijs staat 23,6% er neutraal tegenover en primair onderwijs 13,7% procent.

Keuze uit verschillende werkvormen - primair onderwijs

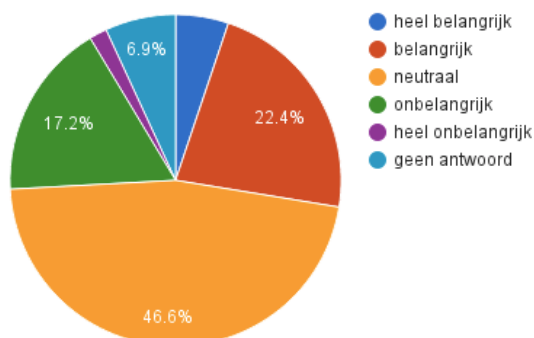

Keuze uit verschillende werkvormen - voortgezet onderwijs

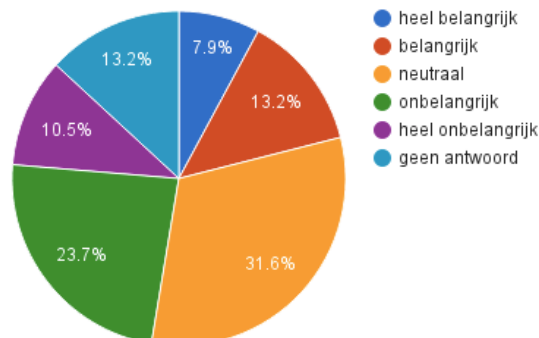

65% van zowel het primair onderwijs als het voortgezet onderwijs geeft aan dat een heel project niet nodig is: een volledig project is moeilijk in te plannen.

Compleet project - primair onderwijs

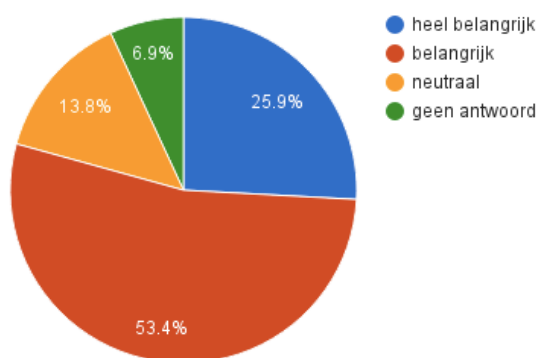

Compleet project - voortgezet onderwijs

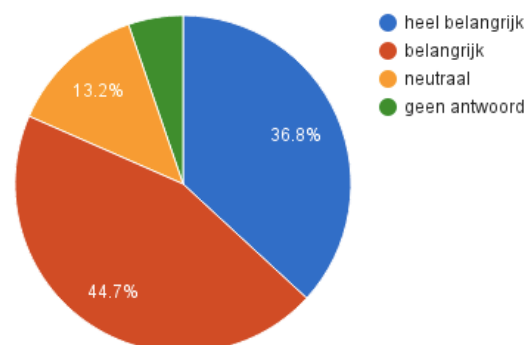

Dat lesmateriaal eenvoudig aan te passen moet zijn aan de eigen lessituatie wordt belangrijk gevonden: materiaal kan dan op het juiste niveau gegeven worden, en dat moet eenvoudig kunnen omdat er nu eenmaal weinig tijd is.

Aanpasbaar aan eigen situatie - primair onderwijs

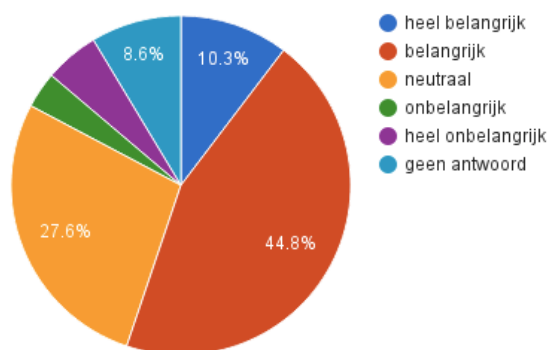

Aanpasbaar aan eigen situatie - voortgezet onderwijs

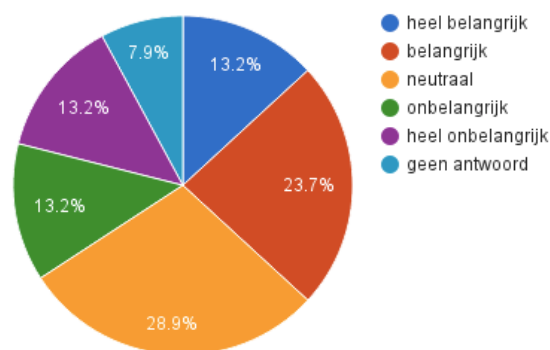

In het primair onderwijs wordt het belangrijker gevonden dat lesmateriaal aansluit bij de kerndoelen. 55,1% geeft aan dat belangrijk/heel belangrijk te vinden. In het voortgezet onderwijs is dat minder: 36,9%. Aansluiten bij de kerndoelen hoeft niet persé wordt aangegeven: dat doet de methode al, en "op de een of andere manier sluit het altijd wel aan".

Aansluiten bij kerndoelen - primair onderwijs

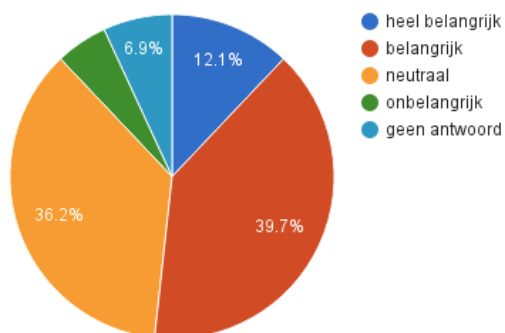

Aansluiten bij kerndoelen - voortgezet onderwijs

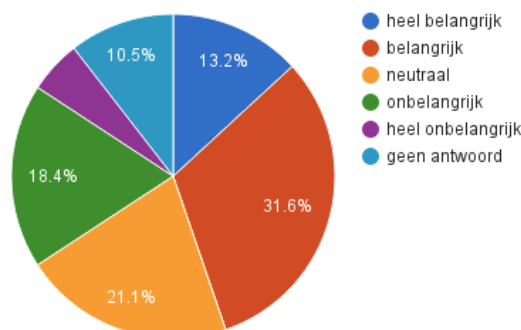

Dat zowel de Tweede Wereldoorlog als de film als historische bron aan de orde moet komen vindt 51,8% van het primair onderwijs belangrijk / heel belangrijk en 44,8% van het voortgezet onderwijs.

Behandelen WOII + film als bron - primair onderwijs

Behandelen WOII + film als bron - voortgezet onderwijs

Bij de opmerkingen geven docenten uit het voortgezet onderwijs aan dat dit ook een kerndoel is: omgaan met bronnen; bronnen op waarde weten te schatten.

“Dit is bij uitstek iets dat een gemiddelde docent te veel tijd kost in de voorbereiding en daarom zou hij dat zelf nooit doen. Wanneer het hem aangeleverd wordt op een presenteerblaadje dan zou dit enorm goed kunnen werken” wordt ook opgemerkt.

Moet het lesmateriaal een verband leggen tussen geschiedenis en huidige maatschappij?

Van de respondenten uit het primair onderwijs geeft 67,3% aan dit belangrijk/heel belangrijk te vinden. “Kinderen leggen deze relatie niet snel zelf dus belangrijk dat les dit doet”.

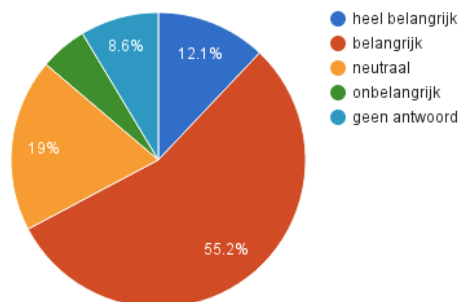
5% vindt het onbelangrijk:

“Interessant maar niet noodzakelijk.”

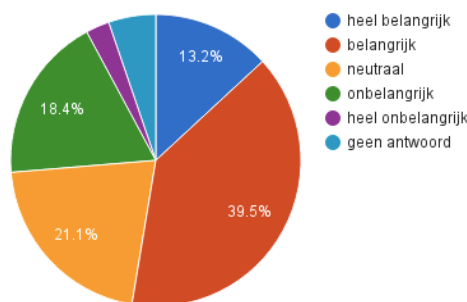
“Het gaat om WOII. Huidige maatschappij behandel ik op andere manieren.”

“Daar kun je als docent later op ingaan.”

Verband leggen met huidige maatschappij - primair onderwijs

Verband leggen met huidige maatschappij - voortgezet onderwijs

Van de respondenten uit het voortgezet onderwijs geeft 52,7% aan een verband tussen geschiedenis en huidige maatschappij belangrijk / heel belangrijk te vinden.

Redenen die aangegeven worden zijn::

“De problemen die er nu zijn, zijn helaas nu weer aan de orde.”

“zie kerndoelen, wordt expliciet genoemd”

Hoewel belangrijk, wordt ook aangegeven dat het verbanden leggen niet perse in het lesmateriaal hoeft te zitten:

“Is m.i. taak van de docent om dit te sturen”

“afhankelijk van de leeftijd en vermogen om verbanden te leggen”

“Belangrijk, maar hoeft niet in elke werkvorm. Bovendien is bronnenkritiek er altijd naast het lesmateriaal bij de film in te fietsen”

21,1% vindt een verband leggen met de huidige maatschappij in het lesmateriaal onbelangrijk.

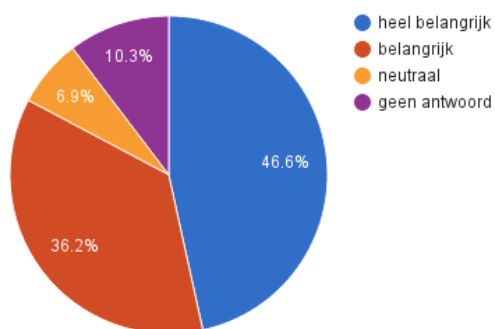
Opmerkingen daarbij:

“hoeft niet altijd”

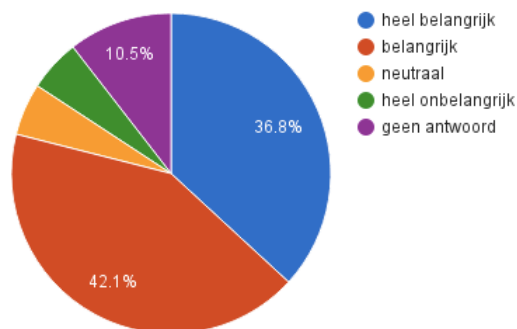
“Verleden bestaat niet bij gratie van het heden”

Bijna vanzelfsprekend vinden leraren het belangrijk dat lesmateriaal aansluit bij het niveau van de leerlingen: 82,8% van het primair onderwijs geeft aan dit belangrijk / heel belangrijk te vinden, 78,9% van het voortgezet onderwijs vindt dat.

Aansluiting niveau leerlingen - primair onderwijs

Aansluiting niveau leerlingen - voortgezet onderwijs

Aan welke inhoudelijke kwaliteitseisen moet het lesmateriaal voldoen?

Uit de opmerkingen van respondenten uit het primair onderwijs komt naar voren dat lesmateriaal uitdagend en op niveau moet zijn, zowel wat betreft taal (begrijpelijk) als inhoud (niet te schokkend). Ook wordt een aantal keer genoemd dat de informatie correct moet zijn, het historisch moet kloppen. Voor de leerlingen moet het aantrekkelijk, boeiend en inspirerend zijn en niet te lang per onderdeel.

Leraren willen gebruiksvriendelijke handleiding en duidelijk omschreven lesdoelen.

Aansluiting bij het niveau is belangrijk voor het lesmateriaal, aldus respondenten in het voortgezet onderwijs. Ook wordt een aantal keer genoemd dat het materiaal moet aanzetten tot nadenken “dus niet alleen maar kennis- of feitenvragen, maar zeker inhoudelijke vragen” en “Het moet het tijdsbesef, empathisch vermogen en causaal redeneren vergroten”

Het materiaal zou moeten aansluiten bij de lesstof: vaardigheden bevatten die nodig zijn voor het examen. Aansluiten bij kerndoelen, kennisbasisgeschiedenis voor pabo's, bij voorkeur aansluiten bij de canon (ww.entoen.nu) en aansluiten bij CITO doelenboek van de Cito eindtoets.

Daarnaast moet het materiaal aantrekkelijk zijn voor de leerlingen, genoemd wordt:

“- zorgvuldig taalgebruik - feitelijk juist - overzichtelijk

Het moet van deze tijd zijn. Heel belangrijk. Het moet er goed uitzien.

Begrijpelijk, aansluiten op belevingswereld en goed gemaakt zijn.”²⁴

Zelf lesmateriaal ontwikkelen

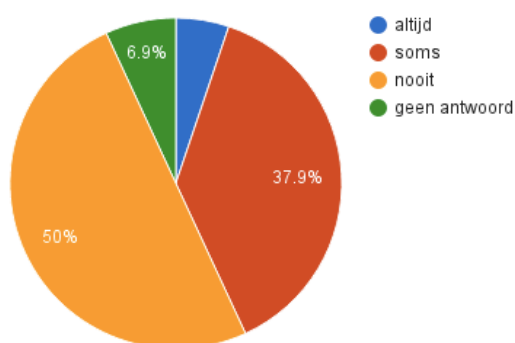
Ontwikkelen de respondenten zelf lesmateriaal bij speelfilms?

Van het primair onderwijs geeft 50% van de respondenten aan zelf nooit lesmateriaal te ontwikkelen bij speelfilms. 37,9% doet dat soms, en 5% altijd. In het voortgezet onderwijs

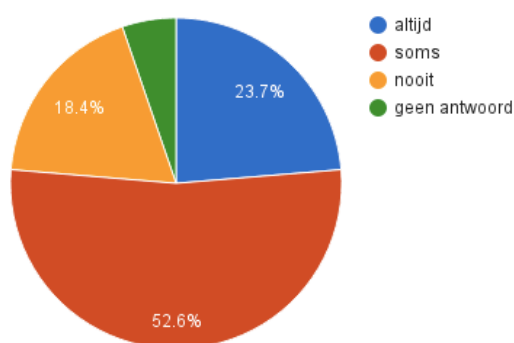
²⁴ Bijlage 18: criteria voor inzetten lesmateriaal

wordt meer zelf ontwikkeld: meer dan de helft van de respondenten, 52,6%, geeft aan soms lesmateriaal te maken, en bijna een kwart, 23,7%, zegt dat altijd te doen.

Zelf materiaal ontwikkelen - primair onderwijs

Zelf materiaal ontwikkelen - voortgezet onderwijs

Leraren uit het primair onderwijs maken divers materiaal: kijkvragen bij films, maar ook opdrachten en andere manieren van verwerking van het onderwerp Tweede Oorlog worden genoemd. Zo kunnen leerlingen bijvoorbeeld zelf interviewen of gedichten schrijven of een muurkrant maken.

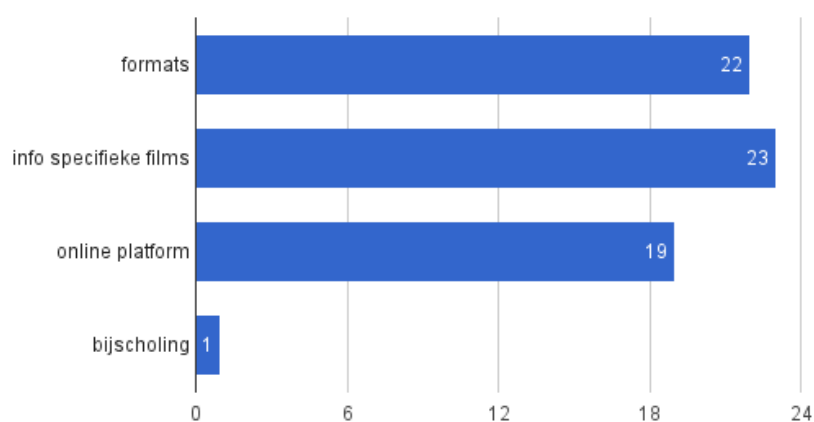
In het voortgezet onderwijs bestaat het zelf ontwikkelde materiaal vooral uit kijkvragen en onderzoeksvragen. Het kijken van film wordt gekoppeld aan bronnenonderzoek: "Gebruik historische bronnen van gebeurtenissen die ook in de film voorkomen. Aan de hand van die bronnen moeten de leerlingen kijken of de film het bij de juiste eind heeft."²⁵

Ondersteuning

Aan de leraren werd gevraagd of zij ondersteuning bij het ontwikkelen van lesmateriaal bij speelfilms over de Tweede Wereldoorlog op prijs zouden stellen en zo ja, in welke vorm? De respondenten konden meerdere antwoordmogelijkheden aanklikken.

Van het primair onderwijs gaf 65,5% van de respondenten antwoord op deze vraag. Zowel informatie over specifieke films wordt op prijs gesteld (23x aangeklikt) net als formats voor lessen (22x aangeklikt) Een online platform om informatie uit te wisselen wordt 19x aangeklikt.

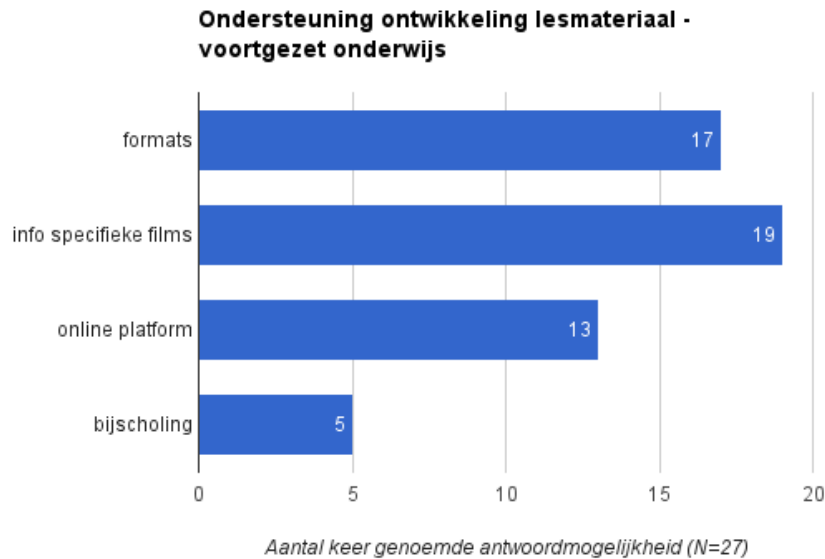
Ondersteuning ontwikkeling lesmateriaal - primair onderwijs

Aantal keer genoemde antwoordmogelijkheid (N=38)

²⁵ Bijlage 19 zelf ontwikkelen lesmateriaal

71% van de respondenten uit het voortgezet onderwijs gaven op deze vraag. Hier worden ook informatie over specifieke films en formats voor lessen het meest gewaardeerd. Een online platform lijken leraren uit het voortgezet onderwijs iets minder behoefte aan te hebben, maar bijscholing wordt hier vaker genoemd.²⁶

Conclusie

Respondenten uit het primair onderwijs hebben meer wensen ten aanzien van lesmateriaal, zij geven bij alle genoemde criteria een hoger percentage aan. Wellicht is dat te verklaren uit het feit dat docenten uit het voortgezet onderwijs meer aangeven zelf lesmateriaal te ontwikkelen: zij zijn misschien eerder geneigd materiaal aan te passen aan hun eigen lessituatie. Aan de andere kant geeft een hoger percentage van de respondenten uit het voortgezet onderwijs (71%) aan dat ondersteuning bij het ontwikkelen van lesmateriaal op prijs gesteld zou worden.

²⁶ Bijlage 20 ondersteuning bij ontwikkelen materiaal

Gesprekken naar aanleiding van de enquête

primair onderwijs

Marieke Meelkop en Jessica Bol groep 8 DrBosschool Utrecht

Marieke en Jessica gebruiken in groep 8 de serie '13 in de oorlog' en daar hebben ze genoeg aan. De serie helemaal kijken neemt al veel tijd. Het bijbehorende lespakket sluit goed aan bij de lesmethode. Ze vragen ook een ooggetuige, een mevrouw uit de buurt, om over haar ervaringen uit de oorlog te vertellen. Verder bezoeken ze Fort de Bilt (Herinneringscentrum voor de Toekomst van Stichting Vredeseducatie).

Verder pratend komt nog aan de orde dat ze het raar vinden dat het herdenkingsboekje wordt uitgedeeld in groep 7. In de methodes gaat de geschiedenis voor groep 7 tot de Eerste wereldoorlog, en komt in groep 8 de Tweede wereldoorlog aan de orde. "Waarom moeten we herdenken" is een vraag die de leerlingen elk jaar stellen.

Waar behoefte aan is, is meer informatie over de situatie in Marokko en Turkije tijdens de Tweede wereldoorlog. Leerlingen kijken naar de geschiedenis vanuit hun eigen achtergrond, hun eigen voorouders. Daar zou het Comité misschien iets in kunnen betekenen.

De verbanden met de huidige maatschappij worden vaak gelegd als ze artikel 1 van het wetboek behandelen: waarom worden er onderscheid gemaakt tussen mensen, wat is het verschil tussen opgroeien in vrijheid of in een oorlogssituatie? Entoen.nu is leidraad.

Jessica geeft aan wel eens speelfilms te kijken, en wellicht dan ook wel eens een film over de Tweede wereldoorlog in te kunnen zetten.

Kijkvragen vooraf zijn handig "dan halen ze er meer uit", daar zou ze wel behoefte aan hebben.

De website tweedewereldoorlog.nl kenden ze nog niet (juf Marieke googlet 'm meteen) "dat zou je meer onder de aandacht moeten brengen!".

Roel Ruijs, groep 8 de Fakkelt Utrecht geeft aan geen speelfilms te gebruiken. In de lessen over de Tweede wereldoorlog maakt hij gebruik van de serie '13 in de oorlog' en Het Klokhuis. Een titel die bij hem opkomt als we het over films hebben is 'Oorlogswinter'. Nu we het zo over films hebben zou hij wel geïnteresseerd zijn in een lijstje geschikte titels van speelfilms met achtergrondinformatie voor leraren.

voortgezet onderwijs

Nanda Polderman, Markenhage college Breda, staat nu 3 jaar voor de klas als geschiedenisdocent. Ze geeft les aan mavo 1 tot havo 5. Of ze hele speelfilms gebruikt of fragmenten ligt aan eraan: het scheelt per niveau hoeveel tijd er beschikbaar is voor het behandelen van de Tweede wereldoorlog. De bovenbouw, waar geschiedenis een keuzevak is, heeft meer tijd.

Leerlingen zien liever de hele film, omdat ze anders de context van het hele verhaal missen. In Mavo 2 kijkt ze Oorlogswinter. Daar besteedt ze ook tijd aan het verschil tussen feit en fictie: het verhaal is verzonnen, maar de hongerwinter heeft echt plaatsgevonden. Ze vraagt de leerlingen naar de bedoelingen van de schrijver / filmmaker (in het boek wordt een Duitser gered van een val, in de film uit een wak: wat wil de maker hiermee duidelijk maken?).

The boy in the striped pyjamas is op school vertoond bij maatschappijleer, maar daar waren leerlingen echt teveel aangedaan door het einde, dat bleek niet geschikt. Het Bombardement heeft ze ook een keer gekeken, maar dat was teveel fictie, en had te weinig historische waarde: "slechte film".

Informatie zoekt ze op internet / op fora - Universiteit Utrecht heeft een didactisch forum- maar er is weinig te vinden. De grote lijnen van oorlogsgebeurtenissen weet je als docent wel, maar informatie over bepaalde gebeurtenissen of details die in de film voorkomen zoekt ze op, bijvoorbeeld in interviews met de makers.

Leerlingen van 13/14 jaar kunnen nog niet zelf onderscheiden wat in een speelfilm feit of fictie is, dus het is belangrijk daar aandacht aan te besteden. Historische correctheid is altijd moeilijk, zelfs documentaires hebben een bepaalde boodschap. In de bovenbouw is 'omgaan met bronnen' een kerndoel.

Ze maakt zelf kijkvragen. Nanda geeft aan dat docenten vaker kiezen voor histoclips: die zijn informatiever en door de lengte makkelijker in te zetten. Ze heeft niet direct lesmateriaal dat ze zou kunnen aanbevelen. Een lesformat met achtergrondinformatie over de film, en kijkvragen en opdrachten voor de leerlingen bij een speelfilm zou fijn zijn. Het kost veel tijd om zelf eerst een film te kijken en daarna nog een keer te kijken om punten aan te wijzen waar leerlingen over na kunnen denken. Lesmateriaal heb je wel nodig, omdat leerlingen een film kijken anders snel als amusement gaan zien.

Voor docenten is bestellen vaak een drempel: je wil het materiaal kunnen inzien om te bepalen of het geschikt is, en het snel kunnen inzetten. Inkijken en downloaden is het prettigst.

Martijn Bijvoet geeft les op Het Nieuwe Eemland in Amersfoort.

Hij gebruikt meestal fragmenten en soms hele speelfilms bij het lesgeven over de Tweede Wereldoorlog. Daarnaast vraagt hij ook gastsprekers en kijkt documentaires ('Zwarte soldaten' noemt hij, over Nederlanders die bij de WaffenSS gingen). Het hangt van het onderwerp af welk middel hij inzet. Een speelfilm om een beeld te geven van de slag om Normandië, een documentaire over collaboratie, en een gastspreker is van onschatbare waarde, de persoonlijke verhalen komen echt binnen bij pubers. Door een speelfilm worden leerlingen ook wel 'geraakt' wat als voordeel heeft dat ze een onderwerp beter vasthouden. Het voordeel van een meer zakelijke documentaire is dat het beter aansluit bij de stof uit het boek.

Hij heeft het liefst dat een film zoveel mogelijk historisch correct is; zoveel mogelijk feitelijkheden bevat. Anders is het geschiedvervalsing. Bovendien nemen leerlingen een film snel als waarheid aan. Een beetje fictie ontkom je niet aan, als hij het te storend vindt zet hij de film even stil en legt uit "dit is overdreven".

Saving Private Ryan vindt hij te gruwelijk voor in de les. Bij lessen over oorlogsvoering gebruikt hij afleveringen van de serie 'Band of brothers. Verder kijkt hij scènes van Zwartboek (maar dat is echt een verzonden verhaal, dus minder geschikt) en Der Untergang. A bridge too far is te ouderwets voor de leerlingen. The Pianist kijkt hij ook. La vita e bella is te naar, maar daar zou wel een lespakket bij mogen komen, want leerlingen krijgen de onderliggende boodschap niet mee. In Mavo 2 kijkt hij Schooltv of histoclips, die leerlingen zijn te jong voor een speelfilm: "dan zouden ze niet slapen".

De films die hij toont kijkt hij altijd eerst zelf, het mag bijvoorbeeld niet te gruwelijk zijn. Lesmateriaal bij films maakt hij zelf of zoekt op hstoforum. En er is een Belgische site (die hij me nog gaat mailen) waar geschikt materiaal te vinden is. Ook maakt hij gebruik van werkmappen van de site van 4 en 5 mei. Er is voor docenten wel informatie te vinden, lesmateriaal voor leerlingen minder. Martijn maakt zelf kijkvragen bij films, "voorstructurende vragen" - leerlingen hebben het vaak nodig om te weten HOE ze naar een film moeten kijken: wat zie je / wat gebeurt er / wat is de boodschap van de filmmaker.

Van lesmateriaal vindt hij belangrijk dat het makkelijk aan te passen is. Verschillende werkvormen is fijn, leuker dan alleen maar kijkvragen. Een compleet project is geen tijd voor. De kerndoelen “daar kom je wel aan”. Verbanden leggen met de huidige maatschappij hangt af van welke film er gekeken wordt, maar doet hij meer op andere momenten dan bij de Tweede wereldoorlog.

Als er kant-en-klare lesformats zouden zijn bij speelfilms zijn zou hij die zeker gebruiken “we zijn ook gewoon lui”. Online uitwisseling van materialen is ook leuk.

Zelf zou hij anderen adviseren Der Untergang, daar kun je heel veel mee, hij zou een moord doen voor lesmateriaal bij The Pianist, die film geeft heel duidelijk de fases van Jodenvervolgning weer.

Gijs Roosenboom geeft les op het Michaël College in Prinsenbeek en Markenhaen in Breda, van VMBO 2 to VWO 6.

“Zonde van de tijd om een hele speelfilm te kijken”.

Een hele film kijken sluit vaak niet aan bij het doel van de les, het is een te groot en al helemaal afgerond verhaal. Een documentaire geeft meer aanleiding om over te praten.

In het VMBO wordt meer tijd besteed aan de Tweede wereldoorlog: 8-10 lessen. In havo / VWO 2e fase zijn dat 4-5 lessen. Maar als leraar kun je daar ook zelf mee spelen en ruimte nemen.

Het doel van het tonen van een fragment van een speelfilm is een vraag oproepen of geschiedenis illustreren. De manier kan verschillen: eerst context geven en dan illustreren met fragment of fragment tonen en dan discussieren over context. Soms noemt hij alleen films als herkenning.

In de 2e fase geeft hij leerlingen de opdracht zelf een film te kijken, met de vraag “hoe is de historische werkelijkheid verbeeld in de film”.

Bij het gebruik van films is de insteek van Gijs meestal de visie van de filmmaker: geen enkele film is helemaal historisch correct. Een film over de Tweede wereldoorlog zegt vaak meer over de tijd waarin de film is gemaakt en de vraag is dan “waarom kiest de filmmaker voor deze visie?”.

Verzet en vervolging is alomverteenwoordigd in de media, over mensen die moeilijke keuzes moesten maken. Over goed / fout en meer nuance opzoeken zit wel wat in films, maar dat is moeilijker te vinden.

Een ooggetuige in de les is effectiever, die kan vooroordelen weerspreken.

Zelf gebruikt hij de NPO serie ‘De Oorlog’ waarbij wordt ingegaan op een bepaald aspect, bijvoorbeeld de invoering van het persoonsbewijs.

Wat betreft lesmateriaal / advies voor het Nationaal Comité: ooggetuigenverslagen zijn het meest waardevol, het Comité staat dicht bij mensen die de oorlog hebben meegemaakt.

Conclusie

Speelfilms vormen een belangrijke bron in de geschiedenisles over de Tweede Wereldoorlog: uit de enquête blijkt dat 84,5% van de respondenten uit het primair speelfilms gebruikt en 92% van de respondenten uit het voortgezet onderwijs.

De voornaamste reden om speelfilms in te zetten is het visualiseren van de geschiedenis en emotionele betrokkenheid creëren. In het primair onderwijs wordt vaker de hele film gekeken, in het voortgezet onderwijs vaker fragmenten.

Top 10

Bij het primair onderwijs is een duidelijke voorkeur voor films te zien, 'Oorlogswinter' en 'Oorlogsgeheimen' staan daar met een meerderheid van stemmen op nummer 1 en 2. 'Oorlogsgeheimen' is een nieuwkomer ten opzichte van het onderzoek van Veldkamp in 2014. Door deze film zijn 'Het dagboek van Anne Frank' en 'The boy in the striped pyjamas' een plaatsje naar beneden geschoven.

In het voortgezet onderwijs is er meer keuze uit geschikte films, de aantallen liggen hier iets minder uit elkaar. De duidelijke top 3 blijft 'Schindlers list', 'der Untergang' en 'Saving Private Ryan'.

Thema's

Het primair onderwijs kijkt meer films die onder het thema 'verraad en verzet' vallen, in het voortgezet onderwijs is het thema 'vervolgning' vaker aangeklikt. 'Der Untergang' vertelt het verhaal van de laatste dagen van Hitler en valt niet onder een thema dat in de enquête gebruikt is.

Verwerking in de klas

Bij de onderzochte filmtitels is weinig lesmateriaal te vinden dat is uitgebracht door educatieve instanties en specifiek ingaat op de historische gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog. Een officieel lespakket is momenteel alleen beschikbaar bij de film 'Oorlogsgeheimen'. Dat materiaal kan aangevraagd worden. De educatieve sites Süskinddefilm.nl en Zwartboekdefilm.nl zijn recentelijk offline gehaald. Bij een aantal films is lesmateriaal beschikbaar ontwikkeld door docenten zelf, dat gedeeld wordt op onderwijsplatforms.

Het grootste deel van de respondenten besteedt aandacht aan het verschil tussen feit en fictie in speelfilms. Het voortgezet onderwijs is hier iets meer mee bezig dan het primair onderwijs. De manier waarop dit aan de orde wordt gesteld is voornamelijk mondeling: er wordt in de klas nagepraat over gebeurtenissen in de film.

In het primair onderwijs vindt 75,8% van de respondenten het belangrijk / zeer belangrijk dat de inhoud van speelfilms historisch correct is, van het voortgezet onderwijs is dat 60,5%. Het primair onderwijs geeft aan dat leerlingen zaken snel voor 'waar' aannemen, in het voortgezet onderwijs zijn onjuistheden een goede aanleiding voor discussie en verder onderzoek. Zij vinden het belangrijker dat leerlingen weten welke elementen in het verhaal historisch correct dan wel geromantiseerd zijn.

Informatie over wat historisch juist en wat verzonnen is in het filmverhaal vinden respondenten uit het primair onderwijs in de methode en wordt opgezocht op internet. Respondenten uit het voortgezet onderwijs halen ook nog informatie uit vakliteratuur en laten leerlingen zelf onderzoek doen.

Iets meer dan de helft van de respondenten vindt dat er genoeg materiaal te vinden is om het verschil tussen feit en fictie aan de orde te stellen. Het voortgezet onderwijs blijkt meer

behoefte te hebben aan materiaal: 31,6% geeft lager dan 'voldoende' aan. In het primair onderwijs is dat 25,7%

Lesmateriaal

Lesmateriaal bij films wordt door primair onderwijs meer ingezet dan door voortgezet onderwijs. Leerkrachten in het primair onderwijs gebruiken voornamelijk materiaal dat uitkomt bij de film en zoeken via internet materiaal ontwikkeld door collega's.

Bij de docenten voortgezet onderwijs zijn de antwoorden gelijkmatiger verdeeld over de verschillende antwoordmogelijkheden: zij gebruiken zowel materiaal dat bij de film uitkomt als materiaal dat door organisaties of door collega's is ontwikkeld, of ze maken zelf materiaal.

Ondanks dat respondenten uit het primair onderwijs minder aandacht zeggen te besteden aan het verschil tussen feit en fictie in speelfilms (PO 70,7% en VO 84,2%), vinden ze het wel belangrijker dan het voortgezet onderwijs dat er in lesmateriaal zowel aandacht wordt besteed aan de Tweede Wereldoorlog als film als historische bron (PO 51,8% en VO 44,8%). Reden hiervoor zou kunnen zijn dat 'omgaan met bronnen' sowieso al een kerndoel is in het voortgezet onderwijs.

Alle respondenten zijn het erover eens dat lesmateriaal meteen inzetbaar moet zijn, uit verschillende onderdelen moet bestaan, meerdere werkvormen moet bevatten en aan te passen moet zijn aan de eigen situatie. Een heel project hoeft niet, en aansluiten bij de kerndoelen ook niet persé: dat doet de methode al.

Een verband leggen tussen de geschiedenis en de huidige maatschappij lijkt voor leerlingen van het primair onderwijs ingewikkeld. Toch geeft 67,3% van de respondenten uit het primair onderwijs aan het belangrijk/heel belangrijk te vinden. In het voortgezet onderwijs zegt 52,7% van de respondenten dat belangrijk/heel belangrijk te vinden.

Lesmateriaal ontwikkelen

Het voortgezet onderwijs ontwikkelt zelf vaker lesmateriaal: 23,7% geeft aan dat altijd te doen bij speelfilms; tegenover 5,1% van het primair onderwijs. Van het primair onderwijs zegt 50% dat ze nooit zelf lesmateriaal maken, en 18,4% van voortgezet onderwijs doet dat nooit.

Tweederde van de respondenten (zowel primair onderwijs als voortgezet onderwijs) geeft aan ondersteuning bij het maken van lesmateriaal op prijs te stellen.

De antwoordmogelijkheden die het vaakst werden genoemd zijn informatie over specifieke films en formats voor lessen. Leraren willen dat graag online kunnen vinden, zodat ze het kunnen inzien en kunnen bepalen of het geschikt is voor hun leerlingen.

Aanbevelingen

Zowel uit dit onderzoek als uit eerder onderzoek van Veldkamp (2014) blijkt dat speelfilms een belangrijke bron zijn in de lessen over de Tweede Wereldoorlog.

Speelfilms geven een beeld van gebeurtenissen tijdens de oorlogsjaren, en zeker in het onderwijs is het belangrijk dat er een juist beeld wordt geschetst. Het overgrote deel van de leraren dat de enquête invulde geeft dan ook aan aandacht te besteden aan het verschil tussen feit en fictie in speelfilms.

Het primair onderwijs maakt vaker gebruik van bestaand lesmateriaal, leraren in het voortgezet onderwijs ontwikkelen vaker zelf materiaal. Er is niet één centraal punt of instantie waar leraren hun informatie vandaan halen. Ongeveer tweederde van beide groepen geeft aan ondersteuning bij het ontwikkelen van lesmateriaal op prijs te stellen.

Voor het Nationaal Comité 4 en 5 mei kan een taak liggen in het aanbieden van achtergrondinformatie en lessuggesties bij de meest gekeken films over de Tweede Wereldoorlog.

Dit materiaal zou kunnen bestaan uit achtergrondinformatie voor de leraar:

- een korte beschrijving van de inhoud van de film
- suggesties voor bruikbare fragmenten die bepaalde thema's of gebeurtenissen aan de orde stellen
- achtergrondinformatie bij die thema's of gebeurtenissen waarmee de gebeurtenissen in de film in historisch perspectief kunnen worden geplaatst
- Suggesties voor kijkvragen vooraf
- Suggesties voor verwerkingsopdrachten achteraf

Gezien de resultaten van de enquête zou dit materiaal het beste gericht kunnen worden op docenten in het voortgezet onderwijs. Meer respondenten geven aan zelf lesmateriaal te maken en een hoger percentage zegt ondersteuning daarbij te waarderen. Algemene achtergrondinformatie en lessuggesties voor diverse werkvormen kunnen docenten helpen om een les samen te stellen die aansluit bij het niveau van hun leerlingen.

Natuurlijk kunnen ook leraren uit het primair onderwijs hun voordeel doen met deze informatie. Maar aangezien leerlingen in het primair onderwijs in groep 7/8 voor het eerst leren over de Tweede Wereldoorlog en er voor deze doelgroep minder geschikte films beschikbaar zijn en veel leraren aangeven de serie '13 in de oorlog' te gebruiken, lijkt het voortgezet onderwijs een meer logische doelgroep voor te ontwikkelen lesmateriaal.

Op de vraag welk lesmateriaal leraren gebruiken, wordt de antwoordmogelijkheid 'materiaal ontwikkeld door instanties' het minst aangeklikt. Dat betekent dat het eventueel ontwikkelde materiaal goed onder de aandacht moet worden gebracht van het onderwijs en goed vindbaar moet zijn op internet.

BRONNEN

Bronnen over oorlogsfilms:

http://www.moviescene.nl/p/147368/top_10_tweede_wereldoorlog_films
<http://www.pathe-thuis.nl/films/collectie/265/Tweede+Wereldoorlog>
<http://cult.tpo.nl/2014/05/01/de-beste-en-slechtste-films-de-tweede-wereldoorlog/>
<http://www.moviezone.nl/toplijst/11-must-see-oorlogsfilms>
<http://www.dedokwerker.nl/oorlogsfilms.html>
<http://www.scholieren.com/blog/1991/10-steengoeie-historische-films>

Bronnen over gebruik van speelfilms in de les:

<http://histoforum.net/2010/films.html>
<http://www.geschiedenisbeleven.nl/tag/tweede-wereldoorlog/>
<http://geschiedenisendidactiek.wp.hum.uu.nl/lessen/de-historische-speelfilm-en-geschiedenisonderwijs/>
<http://www.filmeducatie.nl>
<http://www.avontureninhetdonker.nl/tips>
<http://www.moviezone.nl/educatie>
<http://kijk-goed.eyefilm.nl>
<http://users.telenet.be/michel.vanhalme/films52.htm>
<http://users.telenet.be/michel.vanhalme/films40.htm>
<http://www.skript-ht.nl/download/25/2/Kate%20ten%20Film%2025.2.pdf>

beeldmateriaal in de les:

<http://www.schoorbordportaal.nl/geschiedenis-filmpjes-op-tijdsvak.html#tijdsvlak09>
<http://www.leermiddelenportaal.nl/geschiedenis-filmpjes-op-tijdsvak.html#tijdsvlak09>
http://www.docentgeschiedenis.nl/Nederlandstalig_lesmateriaal.html
<http://www.vgnkleio.nl/kleio/de-tien-tijdvakken-in-films-en-games/>
<http://edu-curator.blogspot.nl/2015/11/9-portalen-waar-je-leer-en-lesmateriaal.html>
<https://historytech.wordpress.com/2012/02/25/tip-of-the-week-teaching-with-movies/>
<http://www.internetwijzer-bao.nl/pagina/geschiedenis>

Meer lezen

Project boek en film

[http://taalunieversum.org/onderwijs/conferentie_het_schoolvak_nederlands/bundels/17/12/De_Tweede_Wereldoorlog_in_methoden_\(2006\)](http://taalunieversum.org/onderwijs/conferentie_het_schoolvak_nederlands/bundels/17/12/De_Tweede_Wereldoorlog_in_methoden_(2006))
<http://www.slo.nl/downloads/archief/Aanreiken-en-aanraken.pdf/>